УДК 82(091)

Э.М. Галимҗанова

ФАЗЫЛ ТУЙКИН МИРАСЫ: БАРЛАУ ҺӘМ ӨЙРӘНҮ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

В истории татарской литературы есть такие личности, наследие которых в силу определенных общественно-политических обстоятельств до сих пор оставалось вне поля зрения исследователей. В статье представлен краткий обзор творчества Фазыла Туйкина, ставшего жертвой репрессий 20–30-х годов XX века, и исследована степень изученности его творческого наследия.

Статья посвящена 135-летию со дня рождения Фазыла Туйкина.

Кючевые слова: Фазыл Туйкин, творческое наследие, история литературы, история изучения.

In the history of Tatar literature, there are such personalities whose legacy, due to certain socio-political circumstances, has so far remained outside the field of view of researchers. The article presents a brief overview of the work of Fazyl Tuykin, who became a victim of repression in the 20-30s of the XX century, and examines the degree of study of his creative heritage.

The article is dedicated to the 135th anniversary of the birth of Fazyl Tuykin

Keywords: Fazyl Tuikin, creative heritage, history of literature, history of study.

XX гасырның 20–30 нчы елларында тоталитар режим тарафыннан хаксызга рәнҗетелеп атып үтерелгән үзенчәлекле шагыйрь, талантлы драматург, тарихчы, фольклорчы, телче, мәгърифәтче педагог һәм публицист Әхмәтфазыл Әхмәткәрим улы Туйкинның тууына 2022 елның 22 июнендә 135 ел тулды.

Фазыл Туйкин – бар гомерен халкыбызга хезмәт итүгә, аң-белем таратуга багышлаган мәгърифәтче, яңа тип мәктәпләр ачу, аларда дөньяви фәннәр укыту өчен көрәш алып барган мөгаллим дә, әдәбиятта, беренчеләрдән булып, тарихи темага мөрәҗәгать итеп, шактый кызыклы һәм мөһим яңалыкларны гәүдәләндергән романтик һәм реалистик рухта әсәрләр иҗат иткән язучы да, татар фольклористикасы өчен мөһим күзәтүләр ясап, XX гасыр башы татар әдәбиятында үз урынын булдырган галим дә.

Хезмәт юлын туган авылы Зәй-Каратайда беренче җәдитчә яңа мәдрәсә ачудан башлап җибәргән мөгаллимнең алдынгы карашлы шәхес булып формалашуына «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә белем алуы зур йогынты ясый. 1911–1914 елларда Уфада, «Хәкимия» мәдрәсәсендә укыткан елларда, ул танылган язучылар Мәҗит Гафури, Галимҗан Ибраһимов әсәрләре белән якыннан таныша, шулар тәэсирендә үзе дә иҗат итә. 1912 елда «Шура» журналында аның шигырьләре басыла башлый. Шул ук елда 1100 халык җырын туплаган «Җырлар әхтәрисе» китабы, «Ватан каһарманнары», «Тормыш корбаннары» драмалары, «Сугышчы Сатыш әфәнде» хикәясе дөнья күрә.

1913 елда «Кечек тәҗвит», 1914 елда «Әхкәме ислам» исемле дини хезмәтләре, 1919 елда абыйсы Кәбир Туйкин белән берлектә язылган «Төрек тарихы» китабы нәшер ителә.

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы — күп кенә иҗтимагый-икътисади, сәяси һәм рухи үзгәрешләр дәвере. Татарлар тормышы да бу чорда шактый үзгәрешләр кичерә. XIX гасырның икенче яртысында мәгариф өлкәсендә укыту методикасы үзгәрә, җәдитчелек хәрәкәте башлана. Җәдитчеләрнең тел реформасы үткәрүе татар матбугаты, әдәбияты һәм сәнгатенең үсүенә китерә. Татар театры, әдәбият һәм сәнгатьнең алга китешенә җирлек тудыра. Шундый шартларда туып-үскән Ф. Туйкинга Россия һәм СССР дигән империяләрнең иҗтимагый тетрәүләре аша үтәргә, өч революция (1905–1907 еллар, 1917 елгы Февраль һәм Октябрь революцияләре) кичерергә, рус-япон, Беренче бөтендөнья сугышы афәтләре аша үтәргә һәм Сталин репрессиясе эзәрлекләүләрен үз җилкәсендә татырга туры килә. Һәм үзе дә шул тоталитар режимның корбаны була.

Әдип иҗади талантын бары тик революциягә кадәрге чорда гына ача алган; әдәбият һәм сәнгать өлкәсендә эшчәнлек алып барып, җәмәгатьчелеккә берникадәр үз исемен таныткан. Гомумән алганда, унлап китап-җыентыгы басылган; «Фикер», «Шура», «Идел» кебек мәшһүр газета-журнал битләрендә шигырьләре; «Әлислах», «Шура», «Сөембикә»дә тел, әдәбият, тарих, уку-укыту мәсьәләләрен яктырткан мәкаләләре дөнья күргән.

Ф. Туйкин XX гасыр башы вакытлы матбугатында барган тел, әдәбият, тарих өлкәсенә караган бәхәсләрдән дә читтә калмаган, шулай ук педагогика һәм методикага караган мәкаләләр белән дә чыгыш ясаган. Мәсәлән, 1908 елда «Әлислах» газетасында аның «Бөгелмә өязендә мәктәпләр» язмасы басыла. Мәкаләдән күренгәнчә, Ф. Туйкин һәм аның абыйсы Кәбир шул елларда ук Бөгелмә өязе мәктәпләрендә җәдитчә укытуны кертү, яңа мәктәпләр ачу эшендә башлап йөрүчеләрдән булганнар.

1910 елларда тел һәм имля төзәтү тирәсендә көрәш аеруча кискенләшеп китә. Матбугат битләрендә, бигрәк тә «Шура» журналында ана телен укыту, гомумән, педагогика мәсьәләләре турында кызу бәхәсләр бара. Тынгысыз педагог буларак, Ф. Туйкин да бу бәхәсләрдән читтә калмый. «Шура» журналының 1915 елгы 5 нче, 6 нчы саннарында аның мәктәпләр тормышы турындагы «Мәктәпләребез ни көтәләр?» исемле зур мәкаләсе басыла. Анда ул мәктәпләрнең торышы, яшәешеннән канәгатьсезлек белдереп, уку-укыту өлкәсендә зур үзгәрешләр кирәклеген күтәреп чыга.

Революциядән соң әдипкә иҗат белән шөгыльләнү кыенлаша. 1931 елда ул милләтчелектә гаепләнеп кулга алына, Казанның 1 нче номерлы төрмәсендә 6 ай утырып кайтканнан соң, аңа әсәрләр язу тыела. Ф. Туйкин, бар көчен уку-укытуга багышлап, мәктәпләрдә укытуның эчтәлеген, сыйфатын, программаларны камилләштерү мәсьәләләре белән ныклап шөгыльләнә башлый. Совет мәгарифенең

күп кенә кимчелекләрен бетерү максатыннан, еш кына матбугат битләрендә методик һәм педагогик темаларга мөрәҗәгать итеп, конкрет тәкъдимнәр белән чыга.

Гомеренең соңгы елларында иҗади көчен Казанда оештырылган Гыйльми үзәк белән хезмәттәшлек итүгә багышлый: халык авыз иҗатын җыю, аерым бер системага салып, җыентыклар итеп туплау, аларны фәнни яктан өйрәнү белән шөгыльләнә. Бу юнәлештәге эшчәнлекнең нәтиҗәсе буларак, галимнең «Балалар сәхнәсе», «Ил әдәбияты», «Озын көйләргә халык җырлары» җыентыклары, «Халык әдәбиятын гыйльми, әдәби яктан тикшерү юлында» кебек гыйльми хезмәтләре языла. Кызганычка каршы, алар басылмый кала, югала.

XX гасырның соңгы елларында илдәге вазгыять үзгәреп, халкыбызны аң-белемле итү, милли әдәбиятыбызны үстерү, баету өлкәсендә армый-талмый хезмәт куйган, шул эшкә гомерләрен биргән шәхес культы корбаннарының иҗатларын өйрәнүгә игътибар артты. Шул исәптән, милләтчелектә гаепләнеп, 1938 елның 15 февралендә атып үтерелгән Ф. Туйкинның да мирасын барларга, иҗатын киңрәк планда өйрәнергә мөмкинлекләр туды.

Ф. Туйкинның эшчәнлеген, иҗатын барлау, өйрәнү эшен өч этапка бүлеп карарга була. Беренчесе – революциягә кадәрге чор. Әдип эшчәнлеге белән кызыксыну әсәрләре дөнья күргәннән соң ук башлана. Иҗаты хакында мәгълүмат, тәнкыйть мәкаләләре вакытлы матбугат битләрендә 1912 елда ук басыла башлый. «Ватан каһарманнары», «Тормыш корбаннары» пьесалары «Нур», «Ширкәт», «Сәйяр» кебек киң билгеле һәм һәвәскәр труппалар тарафыннан татарлар яшәгән кайбер шәһәрләрдә уйнала. «Ялт-йолт» журналында – «Тормыш корбаннары» китабы [«Кәлтрифан», б. 4–5], «Йолдыз» [Һатиф] һәм «Вакыт» [Бәкер Кәбир] газеталарында «Ватан каһарманнары» пьесасының «Сәйяр» һәм «Нур» труппалары тарафыннан уйналуы турында мәкалә-рецензияләр басыла. Ф. Туйкинның иҗади эшчәнлегенә классик язучыбыз Галимҗан Ибраһимов та игътибар итә. 1914 елда ул үзенең әдәбияттан дәреслек-хрестоматия итеп төзегән «Яңа әдәбият» исемле китабына аның берничә шигырен урнаштыра һәм «Яңа әдәбият» хакындагы тәнкыйтьләр мөнәсәбәте илә» мәкаләсендә: «Аның кемлеген мин үзем дә белмим, ләкин әсәрләрен газета, журналларда укып яратканымыз хәтеремдә калган», – дип яза [Ибраһимов, 2019, б. 236].

Ф. Туйкин мирасын өйрәнүнең совет чорын ике өлешкә бүлергә мөмкин. Беренче өлеше – 20–30 нчы еллар. 1927 елда «Мәгариф» журналында Габдрахман Сәгъдинең «Беренче дәвер татар әдәбиятына яңа материаллар» исемле мәкаләсе басылып чыга [Сәгъди, б. 64–72]. Бу язмада галим Ф. Туйкинның Мәүлә Колый хикмәтләрен табуы хакында хәбәр итә. Алдагы елларда язучыны эзәрлекләү чоры башлана: иҗат белән шөгыльләнү тыела, әсәрләре матбугатта басылмый. 1938 елда «халык дошманы» буларак атып үтерелгәннән соң, Ф. Туйкинның әсәрләрен басу түгел, исемен дә телгә алырга ярамый.

Җырлары, халык җырлары буларак, телдән телгә күчеп йөри, яисә башка исем белән басыла.

Совет чорының икенче өлеше – Ф. Туйкинның исеме акланганнан алып 90 нчы елларга кадәрге чор. Сталин культы фаш ителгәннән соң, 1958 елның 27 маенда аның гаепсезгә хөкем ителүе хакында карар чыгарыла. Язучының иҗаты белән кызыксыну яңа сулыш ала. 1977 елда Эльмира Шәрифуллинаның «Илебез – кадерле җиребез» исемле мәкаләсе бу юнәлештә беренче ныклы адым була [Шәрифуллина, б. 163–169]. 1987 елда Җәүдәт Миңнуллин белән берлектә язылган «Бүген дә хәрәкәттә» исемле икенче мәкалә дөнья күрә [Шәрифуллина, Миңнуллин, б. 164–168]. Татар әдәби тәнкыйтендә дә әсәрләренең иҗат ысулына караган фикерләр, сәхнә әсәрләренең куелышы хакында язмалар күренә башлый. 80–90 нчы елларда якташлары, туганнары тарафыннан исемен мәңгеләштерү буенча эш активлаша. Зәй-Каратай авылы мәктәбенә һәм үзәк урамга Ф. Туйкин исеме бирелә. Мәктәптә музей оештырыла, яхшы укучы мәктәп балаларына премияләр билгеләнә. Лениногорск шәһәренең «Сугышчан дан» музеенда Туйкиннарга караган материаллар, документлар, истәлекләр туплана башлый. Шушы төбәк газета-журналларында мәгълүмати характердагы мәкаләләр, истәлекләр урын ала.

Татар һәм башкорт әдәби тәнкыйтендә дә Ф. Туйкин әсәрләренең эшләнеше, иҗат ысулларына карата фикерләр күренә. Исеме татар һәм башкорт поэзиясе антологияләренә кертелә, әдәбият тарихына караган хезмәтләрдә иҗатына игътибар арта.

Өченче этап – XX гасырның 90 нчы еллары, үзгәртеп кору чоры. Бу елларда шәхес культы корбаннары булган әдипләрнең иҗатларына да караш уңай якка үзгәрә. Галимнәргә архивларда эшләү мөмкинчелеге туа. Ф. Туйкинның мирасы да тулаем барланып, иҗади эшчәнлеге монографик планда өйрәнелә. Архив документлары нигезендә гомеренең соңгы көннәре ачыклана, эшчәнлегенә объектив бәя бирелеп, исеме халыкка, әдәбиятка кайтарыла, иҗаты фәнни әйләнешкә кертелә. 2006 елда Казанда «Фазыл Туйкин: язучы, телче һәм фольклорчы» исемле хезмәт [Ханнанова-Галимҗанова, 2006], 2007 елда бертуган Кәбир һәм Фазыл Туйкиннарның әсәрләре, хатлары, документлар, истәлекләр тупланган «Бертуган Туйкиннар» исемле тарихи-документаль җыентык [Бертуган Туйкиннар, 2007], Уфада Миңлегали Нәзерголов төзегән «Ватан каһарманнары» [Туйкин, 2007] китаплары дөнья күрә.

1910 елда Габдулла Тукай, балаларга әдәбияттан хрестоматия итеп, «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» исемле җыентык төзи [Тукай, 1910]. 1911 елда Сәгыйть Сүнчәләйгә язган хатында әлеге китапка әсәрләрнең нинди принциптан чыгып урнаштырылуы хакында: «...шигырьләрнең үзенә һич тә әһәмият бирмичә, фәкать мәгънәви яклары яхшы булганга күрә генә алдым», – ди ул [Тукай, 2016, б. 215]. Ф. Туйкинның да иҗатының башлангыч чорында язылган әсәрләре сәнгатьчә эшләнеше ягыннан, бәлкем, әллә ни уңышка

ирешә алмаганнардыр. Әмма әдипнең дәүләтчелек, ватанчылык идеяләрен яктырткан тарихи әсәрләренең мәгънәви кыйммәте әле дә бар. Дәүләтебезне, милләтебезне, телебезне саклау буенча бер гасыр элек Ф. Туйкин күтәргән мәсьәләләр бүген дә актуальлеген югалтмый.

Әдәбият

Бәкер Кәбир. *** (8 декабрь...) // Вакыт. 1914. 10 декабрь.

Бертуган Туйкиннар: тарихи-документаль җыентык / Төз.-авт. Эльмера Ханнанова-Галимҗанова. – Казан: Рухият, Җыен, 2007. 592 б.

Ибраһимов Г.Г. Әсәрләр: 15 томда. Академик басма. 6 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. 327 б.

«Кәлтрифан». «Мин сиңа әйтим» // Ялт-йолт. 1912. № 44. Б. 4–5.

Сәгъди Г. Беренче дәвер татар әдәбиятына яңа материаллар // Мәгариф. – 1927. № 4. Б. 64–72.

Туйкин Ф. Ватан каһармандары. Шигырзар, йырзар, поэма, хикәйә һәм пьесалар / Текстологик эштәрзе башкарыусы, төзөүсе, баш һүз языусы, аңлатмалар биреүсе филология фәндәре кандидаты Миңлегәли Нәзерголов. Өфө: Китап, 2007. – 200 б.

Тукай Г.М. Әсәрләр. 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913)/ төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: Г.А. Хөснетдинова, Г.М. Ханнанова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 415 б.

Тукай Г. Мәктәптә милли әдәбият дәресләре. Казан: Үрнәк, 1910. 143 б.

Ханнанова-Галимҗанова Э. Фазыл Туйкин: язучы, телче һәм фольклорчы. Казан, 2006. 156 б.

*Һатиф.*Татарча театр // Йолдыз. 1912. 23 октябрь.

Шәрифуллина Э. Илебез – кадерле җиребез // Казан утлары. 1977. № 6. Б. 163–169.

Шәрифуллина Э., Миңнуллин Җ. Бүген дә хәрәкәттә // Казан утлары. 1987. № 6. Б. 164–168.

Галимҗанова Эльмера Мәхмүт кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге мөдире